КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

САПЄЛКІНА Злата Петрівна

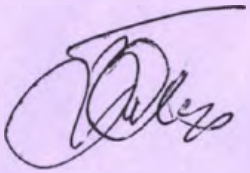
УДК 930.85 (477) (043.5) + 291.37 (477) (043.5)

ПАЛОМНИЦТВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ: СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК В УКРАЇНІ (середина XIX - початок XXI ст.)

Спеціальність 17.00.01. - Теорія та історія культури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському національному університеті культури і мистецтв, Міністерство культури і туризму України, м. Київ.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Лещенко Лілія Юріївна,
Київський національний університет
культури і мистецтв.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Лисенко Олександр Євгенович,
завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії АН України;

кандидат історичних наук
Воронцова Олена Анатоліївна,
завідувач відділом „Київ підземний" музею історії Києва.

Провідна установа: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

Захист відбудеться 1 грудня 2006 р. о 14.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.807.02 в Київському національному університеті культури і мистецтв за адресою: 01133, м. Київ, вул.. Щорса, 36, ауд. 209.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв за адресою: 01133, м. Київ, вул.. Щорса, 36.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Тривале домінування комуністичної ідеології спричинило суттєві трансформації в суспільній свідомості і сучасна Україна перебуває в пошуку нових духовних орієнтирів. Для багатьох людей ці орієнтири локалізовані у сфері народних традицій, звичаїв, вірувань. Цим обумовлене посилення інтересу широких верств населення в кінці XX – на початку XXI ст. до історико-культурного минулого свого народу – визначних подій і явищ, предметів релігійного культу, „намолених" храмів, святих ікон і богослужебних книг, предметів церковного вжитку, залишків язичницьких капищ тощо.

Такий інтерес спричинив масовий сплеск так званого „релігійного туризму", що полягає у відвіданні представниками різних верств населення місць, пов'язаних з особливо значущими для духовного життя народу подіями і явищами, легендами і переказами. „Релігійний туризм" – це явище сучасного соціокультурного життя, обумовлене посиленням інтересу до минулого своєї країни, і по суті мало пов'язане з певною конфесійною належністю чи навіть із наявністю власне релігійних переконань.

Разом з тим сьогодні дедалі виразніше простежується відродження культурних традицій паломництва – відвідання святих місць з метою релігійного поклоніння, чим власне паломництво суттєво відрізняється від „релігійного туризму". Якщо для учасників останнього метою подорожі є пізнання та осмислення певних фактів, подій, явищ духовного життя народу в далекому минулому чи сучасному житті, то для людей віруючих паломництво – один із найвагоміших чинників формування та утвердження духовності через безпосередній контакт із предметами поклоніння, усталеними в межах певної конфесії.

Саме необхідністю усвідомлення та обґрунтування цієї принципової відмінності між двома означеними явищами з метою врахування їх у практиці організації масового туризму обумовлений вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в руслі пріоритетної культурологічної проблематики і розвиває один із напрямів, передбачених планами науково-дослідної роботи кафедр теорії та історії культури („Культурні процеси в суверенній Україні", „Інтеграція України до світового культурного простору"), міжнародного тризму („Історико-культурні туристичні ресурси України") і музеєзнавства („Збереження і охорона культурно-історичної спадщини України").

Об'єктом даного дисертаційного дослідження є паломництво як соціокультурне явище.

Предмет дослідження – становлення і розвиток паломництва в Україні (середина XIX – початок XXI ст.).

Мета роботи – з'ясування соціокультурної сутності паломництва, виявлення його джерел, історії зародження і становлення, специфічних особливостей функціонування в Україні, а також визначення тенденцій подальшого розвитку.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- дослідити історіографію проблеми, її джерельну базу;
- узагальнити основні теоретичні підходи до осмислення феномена паломництва;
- уточнити культурологічний зміст основних понять (паломництво, „релігійний" туризм) і здійснити їх порівняльний аналіз;
- розглянути об'єкти паломництва з огляду на процес формування конфесійного простору України;
- проаналізувати об'єктивні передумови становлення організованого паломництва в Україні;
- охарактеризувати етапи розвитку вітчизняного паломництва, його основні центри і маршрути;
- виявити тенденції і перспективи розвитку вітчизняного паломництва та „релігійного туризму".

Джерельна база дослідження. В роботі над дисертацією використовувались матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України (127, 128, 130, 274, 339, 442), що містять фактичні дані з питань організації релігійних подорожей у другій половині XIX ст. як в Україні, так і за її межами; твори давньоруської літератури, що дали змогу з'ясувати причини виникнення феномена паломництва та його життєвості; праці з історії релігії; відповідні законодавчі акти. Окрему групу джерел складають універсальні та спеціальні енциклопедії, словники і довідники, а також інтернет-ресурси та матеріали періодичних видань з досліджуваної теми.

Хронологічні межі дослідження - середина XIX ст. - поч. XXI ст. - охоплюють період становлення організованого паломництва в Україні, його занепад у радянські часи та активізацію і бурхливе відродження в незалежній Україні.

Теоретико-методологічні засади. У відповідності з поставленими завданнями в ході дослідження автором використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи, що забезпечили всебічне вивчення філософської, історичної, соціологічної, культурологічної літератури з метою з'ясування особливостей формування об'єктів паломництва в контексті культурно-історичного розвитку України. Історичний підхід до проблеми дозволив виявити специфічні форми паломництва, розглянути та охарактеризувати етапи його становлення і розвитку, простежити зміну географії релігійних подорожей

у різні періоди історії та їх динаміку і виявити чинники, якими вона обумовлена.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше досліджено паломництво як цілісне культурно-історичне явище; простежено еволюцію паломництва в контексті історичного розвитку України середини XIX – початку XXI ст.; проаналізовано причини його піднесення або занепаду на різних історичних етапах; виявлено тенденції та перспективи паломницького руху в незалежній Україні.

Практичне значення. Сформульовані в дослідженні теоретичні положення і висновки можуть бути використані при читанні лекційних курсів з дисципліни „Теорія та історія культури" і спецкурсів „Основи туризмознавства", „Історія туризму". Вони здатні надати реальну допомогу працівникам туристичних фірм, музейних установ і громадських організацій, суспільною функцією яких є відродження національних традицій та збереження історико-культурної спадщини.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації оприлюднені в формі наукових доповідей і виступів на восьми міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях і семінарах: „Відкриті еволюціонуючі системи" (2003), „Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля" (2004), „Українська культура: стан та перспективи розвитку (організаційно-правовий аспект)" (2004), „Велика Вітчизняна війна: нові сторінки історії, імена, події" (2004), „Гуманізація вищої освіти: філософські виміри" (2004), „Україна пізнає світ, світ пізнає Україну" (2005), „Релігія і громадянське суспільство: через міжкультурні комунікації – до діалогу цивілізацій" (2005), „Україна і світ" (2006).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації відображені в п'яти одноосібних наукових публікаціях у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження та логікою викладу його результатів. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг - 208 стор., у тому числі список використаних джерел (348 найменувань) – 26 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, розкрито теоретичне і практичне значення дослідження, його зв'язок із науковими програмами, планами, темами; вказано на наукову новизну; визначено об'єкт, предмет і методи дослідження; сформульовано мету і конкретні завдання; окреслено хронологічні межі і розглянуто джерельну базу, наведено дані щодо апробації його положень і викладено основні результати.

Перший розділ – „Історіографія проблеми та джерельна база дослідження" - присвячений огляду літератури з досліджуваної проблеми та аналізу виявлених джерел.

Попри відчутний інтерес сучасних дослідників до релігійної проблематики, паломництво як соціокультурне явище ще не стало об'єктом спеціальної уваги науковців. У той самий час паломництво як складова релігійної практики аналізується вченими в контексті міфологічного, антропологічного, психологічного, соціологічного, історичного та етнографічного підходів до релігії.

Відомий історик релігії М. Еліаде уподібнює паломництво важкій дорозі, сповненій небезпек, оскільки мова йде про ритуал переходу від профанного до сакрального, від ілюзорного і минущого до вічного й істинного, від життя до смерті, від людського до божественного.

Британський антрополог Б. Малиновський розглядає паломництво як вид ритуалу, в своїй основі пов'язаний із міфом. Тобто, врахування образного, чуттєво-наочного характеру релігійних міфів є важливим для розуміння специфіки паломництва і дозволяє виявити витоки та особливості еволюції людської віри в надприродне.

Представник класичного еволюціонізму Дж. Фрезер, спираючись на величезний масив етнографічних та історичних даних, вважає, що людство в своєму раціональному розвитку проходить три стадії: магію – релігію – науку, де поклоніння священним місцям має велике значення на першій його стадії.

Один із засновників психології релігії У. Джемс, проголошуючи концепцію „радикального емпіризму", стверджує, що єдиною реальністю є безпосередній чуттєвий досвід індивіда, де паломництво постає як різновид психологічного переживання.

Представник соціологічної школи Е. Дюркгейм, досліджуючи сутність ритуалу, звертається також до паломництва, розглядаючи останній як засіб комунікації між людьми.

Французький учений Р. Генон, стверджуючи що релігія є синтезом догми, морального закону і культу, в якому перший елемент уособлює інтелектуальний аспект релігії, другий – соціальний, а третій включає інтелектуальну і соціальну функції, розглядає паломництво, як суттєву складову релігійної практики, що сприяє реалізації всіх цих функцій.

Російський вчений Р. Фірт, досліджуючи феномен релігії на основі поєднання соціологічного і психологічного підходів, підкреслює важливість емоційного змісту віри, що втілюється в культових практиках, а відтак і паломництвах. Він доводить, що саме ці останні сприяють згуртуванню членів суспільства, полегшують соціальну взаємодію і забезпечують порядок у соціумі.

Зв'язок паломництва з культурою характеризується в працях Б. Раушенбаха, С. Аверінцева, І. Крип'якевича та багатьох інших учених. М. Алексієвець та В. Цвіркун зазначають, що християнство принесло в наші землі культ Софії – Премудрості, а з нею і християнські цінності, органічно сприйняті народом, і реалізовані, зокрема, через шанування культу Богородиці, що великою мірою визначило напрям розвитку „малого" паломництва. Н.Кірюшко та М. Бойко підкреслюють, що прочанство сприяло забезпеченню спадкоємності української культури та активізації культурно-інформаційних обмінів.

Російський дослідник М. Лапицький відводить паломництву провідну роль у формуванні „духовного простору", в контексті якого відбувалося становлення провідних центрів православного, римо- та греко-католицького прочанства.

З-поміж сучасних досліджень, присвячених різним аспектам релігійних подорожей, привертають увагу праці А. Макарова „Мала енциклопедія київської давнини" та „Київське паломництво", де він дає детальний опис київських святинь і простежує маршрути вітчизняних богомольців у XIX ст. Відзначаючи особливе географічне розташування Києва, що був транзитним пунктом для паломників у Святу Землю і в зворотному напрямку, А. Макаров обстоює думку про те, що місто сприймалося як провісник святих місць Палестини.

Серед об'єктів православного прочанства, сконцентрованих у Чернігові, особливу шану з боку віруючих здобув Спасо-Преображенський собор, де перебували нетлінні мощі святого Феодосія – єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського. На межі XIX-XX ст. собор набув значення національної української святині, відвідати яку прагнули богомольці з усієї Російської імперії. На цьому визначному релігійному об'єкті зосереджує свою дослідницьку увагу А. Арсентьєв. На основі архівних джерел (добірки повідомлень із газети „Черниговское слово") він докладно простежив прочанські маршрути Чернігівщини.

Розгляд зарубіжного паломництва знаходимо у творі В. Григоровича-Барського „Мандри по Святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік", який здійснив подорож до релігійних святинь Європи, Палестини, Єгипту.

Дослідженню паломництва в Російській імперії другої половини XIX ст. присвячена робота Н. Лісового „Імператорське Православне Палестинське Товариство: російський слід на Святій Землі", що висвітлює діяльність цієї інституції в галузі організації паломництва, функціями якої передбачалось також влаштування прибулих до Палестини богомольців; допомога і підтримка православ'я на Близькому Сході; науково-дослідна та видавнича робота з вивчення питань історії Палестини.

Значний пласт спеціальної літератури складають джерела, в яких розглядається ікона як об'єкт релігійного поклоніння. До них можуть бути

віднесені праці Д. Степовика, де означене питання досліджується в контексті вітчизняного паломництва з наголошенням ролі українських іконописців у розвитку церковного малярства поруч з грецьким і московським.

У світських і церковних колах сьогодні відсутній єдиний погляд на питання про те, чи можна ототожнювати паломництво з туристичною діяльністю, пов'язаною з організацією релігійних подорожей. Хоча автор не обійшов своєю увагою роботи, в яких ця діяльність розглядається як близька до паломництва, більше того – як така, що широко практикується в сучасній Україні. Це важливо також з огляду на поширення в світі „релігійного туризму".

Використання ряду наукових праць з туристичної проблематики дало змогу виявити взаємозв'язок між паломництвом і „релігійним туризмом", з'ясувати спільне і відмінне між ними та проаналізувати критерії їх змістовного розмежування.

Російський учений Т. Хрістов на основі міждисциплінарного підходу до осмислення „релігійного туризму" розглядає території поширення релігійних конфесій із зазначенням конкретних місць паломництва.

Слід сказати, що дослідження, присвячені узагальненню досвіду організації і розробки релігійних турів, сьогодні практично відсутні. Лише окремі факти містить стаття О. Любіцевої та С. Романчика з аналізом ринку туристичних послуг Ізраїлю, де, зокрема, простежується мотиваційна структура туристичного попиту, в якій паломництву належить перше місце.

В контексті аналізу вітчизняної історико-культурної спадщини розглядає культові об'єкти Є. Панкова. Їй належить одна з перших спроб описати об'єкти „релігійного туризму" з максимальним урахуванням регіональних особливостей.

Історіографія з питання дослідження паломництва і „релігійного туризму" здобула часткове висвітлення в роботах релігієзнавців і географів. Так, стаття П. Яроцького із збірки „Філософія туризму" присвячена філософським аспектам аналізу „релігійного туризму" та перспективам його розвитку в Україні.

Питання територіальної організації сучасного українського конфесійного простору досліджується в монографії А. Ковальчука „Географія релігії в Україні", окрема глава якої присвячена об'єктам „релігійного туризму".

Джерельну базу дисертації складають матеріали Центрального державного історичного архіву України, зокрема документи фондів 442, 128, 130, 339 та ін. В роботі використані справи про діяльність Російської православної місії в Єрусалимі, Православного Палестинського товариства, їх наукову, благодійну та просвітницьку діяльність, звіти про функціонування луцького православного Хрестовоздвиженського та острозького Свято-Кирило-Мефодієвського братств.

Проаналізовані також дані про релігійні подорожі населення Російської імперії з числа національних меншин, про єврейське богомілля до Бердичева, про здійснення хаджу мусульманами.

З метою дослідження єврейського релігійного руху – хасидизму – використана праця М. Бубера „Хасидські історії. Перші вчителі".

Інформацію про виникнення паломництва на українських землях і з'ясування причин його життєвості почерпнуто з давньоруської літератури, включаючи її спеціальний жанр - паломницький („Записки ігумена Даниїла", початок XII ст.) та інші твори давньоруської літератури „Ходіння Богородиці по муках". „Послання архієпископа новгородського Василія до владики тверського Феодора про рай", „Оповіді про Індійське царство", „Ходіння за три моря" Афанасія Нікітіна, „Житіє протопопа Авакума".

В роботі над дисертацією використані також патерики - зведені життєписи подвижників-аскетів, відомі на Русі з часів прийняття християнства, зокрема, Києво-Печерський патерик, що містив житійні оповіді про святих, а також лаврських лікарів, зодчих, іконописців, сприяв перетворенню Києво-Печерської лаври на найвизначніший центр прочанства в Україні.

З числа праць, присвячених вивченню історії християнства в Давній Русі, заслуговують на увагу грунтовні дослідження Б. Рибакова та М. Брайчевського. Особливе місце займає багатотомне видання „Історія релігії в Україні", підготовлене відділом релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди. В ньому простежується історія релігії на українських землях у контексті української та світової історії, з'ясовується місце релігії в житті соціуму, характеризується діяльність церковних інституцій під час татаро-монгольського, литовсько-польського, російського, австро-угорського, польського, радянського володарювання.

Окрему групу джерел складають богословські періодичні видання („Печерський благовісник", „Церковь и время", „Альфа и Омега"), а також рубрики в газетах „День", „Дзеркало тижня", присвячені питанням релігійної культури, відповідні Internet-ресурси.

Таким чином, аналіз наукової дослідженості проблеми переконав у тому, що всебічне вивчення українського паломництва у вітчизняній науці досі не здійснювався. Цим обумовлений комплексний міждисциплінарний підхід дисертанта до його аналізу з позицій теорії та історії культури.

У другому розділі „Паломництво як культурно-історичний феномен" – на основі означеного комплексного підходу до розуміння сутності паломництва розглядається його специфіка як предмета наукового дослідження.

Паломництво є одним із давніх видів мандрівок, що, на відміну від усіх інших (торгівлі, науки, військових походів, переселень народів, експедицій тощо), упродовж багатьох віків залишалось практично єдиним видом подорожування, не пов'язаним із жодною „корисною", матеріальною метою,

тоді як усі інші здійснювались далеко не з власного бажання подорожуючих, а переслідували суспільно значущу мету і фінансувались зацікавленими особами.

Під паломництвом розуміють відвідання віруючими головних святинь тієї чи іншої релігії у священний для її представників час з метою поклоніння сакральному об'єкту. Паломництво розглядається як вид подвижництва поруч з молитвою і постом.

Для означення особи, яка здійснює подорож із релігійною метою, вживаються терміни: „паломник", „прочанин", „пілігрим", „странник", „богомолець" та ін. Деякі з наведених термінів побутують переважно у вузьких церковних колах, інші відрізняються між собою за відтінками змісту. Сьогодні як на науковому, так і побутовому рівнях, найбільш вживаним є поняття „паломник" і „прочанин". Автор схиляється до думки, що для означення особи, яка здійснює подорож з метою релігійного поклоніння за межами своєї країни, доцільно вживати термін „паломник", а самі подорожі розглядати як міжнародні; термін же „прочанин" більш придатний для означення особи, що подорожує до вітчизняних святих місць. Ці положення обґрунтовуються дисертантом, виходячи з етимології досліджуваних понять. Слово „паломник" походить від назви дерева - „пальма", яке ще у давніх євреїв символізувало праведність і знаменувало перемогу. Тому перші середньовічні богомольці обов'язково поверталися після своєї подорожі в Палестину із пальмовою гілкою.

В дисертації обґрунтовується положення, що релігійність, а відтак і паломництво як складова релігійних практик, заснована на специфічному ставленні людини до реальності, яке формується і обумовлюється, зокрема, властивою певній конфесії обрядовістю як невід'ємною складовою життя віруючої людини, і що віра в надприродне визначає ту грань, яка відмежовує профанне від сакрального, релігійне від світського. При цьому віра не потребує раціональних доведень і підкріплення фактами, вона підтримується силою традицій, у межах яких формується відповідна поведінкова модель. Віра, церковні догмати - не єдиний принцип конституювання релігії: вона функціонує як сукупність обрядів і культових практик повсякденності. Отже, під кутом зору всіх викладених положень відвідання тих чи інших релігійних центрів без виконання культових дій або при відведенні останнім другорядної ролі не може вважатись паломництвом: це – екскурсійний туризм з релігійної тематики („релігійний туризм").

Необхідністю з'ясування відмінності між паломництвом і „релігійним" туризмом продиктоване виділення груп „істинно віруючих" і „віруючих за традицією". Ця відмінність, на думку дисертанта, полягає в тому, що істинно віруючий паломник, переконаний у джерелі своєї віри, тоді як для „віруючого за традицією" наявність або відсутність такого джерела не має суттєвого значення, хоча він приймає і поділяє деякі релігійні цінності, сформовані в

межах тієї чи іншої конфесії. Саме категорія „традиційно віруючих" є основним споживачем релігійних турів, для яких екскурсія – найважливіша їх складова. І тоді як для туриста-екскурсанта релігійний об'єкт є атрактивно-рекреаційним явищем, що несе в собі значну культурно-пізнавальну інформацію, паломник подорожує заради поклоніння святості релігійного об'єкта. Ця відмінність обумовлює і особливості сприйняття культового мистецтва розглянутими категоріями подорожуючих: у свідомості глибоко віруючої людини естетична складова того чи іншого культового об'єкта завжди підпорядковується релігійній.

У **третьому розділі** – „Передумови та чинники перетворення паломництва на масове явище на українських землях" – іде мова про формування конфесійного простору України та об'єктів прочанства, а також розглядається процес становлення організованого паломництва в Російській та Австро-Угорській імперіях.

Протягом століть основним видом подорожей, відомих на протоукраїнських землях, було відвідання язичницьких святинь: капищ, каменів, відкритих джерел води, дубових гаїв, у яких у знаковий час приносилися жертви і справлялися ритуали. Об'єктами поклоніння були фігури божеств.

Перші ходіння до Палестини давньоруських паломників, що були переважно духовного сану (Варлаам, Даниїл) або належали до правлячих кіл (зокрема, дочка полоцького князя Георгія Всеславина ігуменя Єфросинія), відносять до XI - XII ст.

В період правління Ярослава Мудрого на Русі виникає інститут чернецтва. В Києві засновуються численні монастирі, головною місією яких було формування у населення християнської духовності. Це досягалось конкретними справами та подвижницьким життям монахів, які для простого люду були уособленням святості. Сприйняття Києва як „нового Єрусалима" перетворило його на центр православної духовності і обумовило формування і поширення традицій малого паломництва (прочанства). Найважливішим його об'єктом упродовж століть була і залишається Києво-Печерська лавра - найдавніший чоловічий монастир Київської Русі. В XI – XII ст. він сформувався як центр прочанства і набув значення духовно-культурного центру Руської землі.

На початку XI ст. формується велике, незалежне від Києва Чернігово-Сіверське князівство. В 1060 році син Ярослава Мудрого Святослав засновує тут Єлецький монастир, який перетворюється на центр прочанства спочатку місцевого, а згодом і загально руського значення.

Подальший розвиток прочанства в Київській Русі великою мірою визначався процесом канонізації власних святих (Борис і Гліб, Ольга, Володимир, Антоній і Феодосій Печерські та багато інших), що обумовило розвиток місцевої школи іконопису. Спорудження печерних і наземних

монастирів, храмових комплексів із багатими іконостасами і раками зі святими мощами викликали значний наплив до Києва прочан, що, в свою чергу, вимагало організації для них тимчасових місць перебування. Тому в 1058 р. преподобним Феодосієм Печерським була заснована поблизу Печерського монастиря богодільня.

В галицько-волинських землях сформувалася ще одна православна українська святиня - Почаївський монастир, що з середини XIII ст. став центром масового прочанства. До цього періоду відносяться й перші згадки про село Зарваниця на Поділлі, де зберігалась чудотворна ікона.

Найбільша святиня Буковини – відомі з кінця XIV ст. мощі Св. великомученика Івана Нового, який вважається покровителем Буковини.

Унікальним культурно-історичним явищем є Крим – регіон, у якому сходились різні культурні, етнічні і релігійні світи. Тут співіснували іудейська віра, грецьке і латинське християнство, а також іслам, що закріпився в середовищі кримських татар починаючи з II пол. XIII ст. В цей період з'являються і перші караїмські кенаси в Кафі. Духовний центр кримських караїмів у XV ст. переміщується з міста Мангуп у Чуфут-Кале з його найбільшою святинею --кладовищем Балта-Тіймез.

Таким чином, на кінець XIV ст. на території України сформувались основні осередки прочанства представників різних конфесій.

Берестейський собор 1596 р. став не лише історичною подією національного масштабу: він ознаменував народження в Україні нової церкви.

Зміна юрисдикції Київської митрополії в кінці XVII ст. започаткувала процес поступової і неухильної перебудови церковно-державних відносин на українських землях. Новий соціокультурний контекст великою мірою визначив спрямованість процесів, що відбувалися в руслі формування етнічної та релігійної ідентичності українців. Українське православне населення підпало під вплив російської православної церкви, що обумовило остаточне розмежування між українськими православними і католиками і вплинуло на формування конфесійного простору з локалізацією православ'я на більшій частині території України (схід і південь) і католицизму – в її західній частині.

В означений період ходіння по монастирях набуває особливо великого поширення.

Почаївський монастир, юрисдикція якого неодноразово змінювалася протягом його існування, набуває особливого значення як центр прочанства у зв'язку з „коронацією" в 1773 р. Папою Климентом IV Почаївської ікони.

З XVII ст. веде свій початок українське римо-католицьке прочанство, започатковане спорудженням у Бердичеві костьолу Святої Марії з чудотворною іконою Божої Матері, переданого у володіння чернечого товариства Босих.

У середині XVIII ст. значного поширення набуває хасидизм – єврейський релігійний рух, що виник на українських землях. У Меджибожі похований

засновник хасидизму Бешт, що обумовило перетворення міста на прочанський центр євреїв-хасидів. Правнук Бешта ребе Нахман заснував новий напрям у хасидизмі. Його могила в Умані стала місцем поклоніння членів общини, особливо в іудейські свята.

Таким чином, на початок XIX ст. поряд з існуючими центрами православного (Київ, Чернігів), римо-католицького (Бердичів) та уніатського прочанства (Зарваниця, Почаїв) формується прочанський центр брацлавських хасидів – Умань.

Бурхливий розвиток у XIX столітті капіталістичних відносин, індустріалізації виробництва, поява залізниці, встановлення регулярного морського сполучення між портами різних континентів сприяє розширенню географії подорожей і обумовлює створення спеціалізованих підприємств з виробництва туристичних і готельних послуг по всьому світу. Становлення організованого паломництва в контексті формування туристичної галузі являє собою єдиний процес і припадає на другу половину XIX – поч. XX ст.

В Російській імперії паломництво в цей час набуває організованих форм. Так, в 1847 р. під опікою царського уряду розпочала функціонування Російська духовна місія в Єрусалимі, яка займалась прийомом паломників. Результатом діяльності Палестинського комітету, надурядової організації, створеної в 1859 р., стало будівництво в 1860-1864 рр. комплексу приміщень для забезпечення матеріальних і духовних потреб паломників.

З 1882 р. починає активну просвітницьку, наукову, археологічну діяльність Православне Палестинське Товариство, одна з головних цілей якого – допомога російським паломникам на шляху до Святої землі.

У 1884 р. Товариство запровадило спеціальні „паломницькі книжки", що гарантували власнику мінімальний набір послуг під час паломництва згідно відповідного розряду обслуговування.

Активно розвивалось в Російській імперії і прочанство, яке вражало своєю масштабністю. Київ в середині XIX – на початку XX ст. приймав щорічно сто п'ятдесят тисяч паломників і набув значення провідного центру „малого" православного паломництва Російської імперії з достатньо розвиненою інфраструктурою обслуговування прочан.

Царський уряд з метою релігійно-морального виховання молоді надавав великого значення туристично-екскурсійній діяльності, зокрема, наприкінці XIX ст. почали організовуватись прочанські екскурсії. З 1911 року екскурсії-прочанства ввійшли до навчальних програм і впроваджувались навчальними округами. Так поступово зароджувався „релігійний" туризм з екскурсійною складовою.

Прочанство здійснювалось до численних українських святинь, серед яких особливою популярністю користувався Почаївський монастир, що в 1838 р. здобув статус лаври. Археологічне товариство, що функціонувало при лаврі,

займалося збиранням, зберіганням і вивченням старожитностей, опікувалось давнім сховищем, де зберігались стародавні ікони, церковний одяг, картини, гетьманська булава, позолочений герб, стародруки.

Місцем прочанства в Чернігові був стародавній печерний монастир та численні храмові комплекси. Але найбільша святиня Чернігова – Спасо-Преображенський собор, де знаходилися мощі св. Феодосія, архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського.

Паломництво кінця XIX ст. не лише в столиці, а й у провінції вже мало власну систему обслуговування, інфраструктуру: странноприємні будинки, пункти харчування і навіть супроводжуючих.

Як бачимо, означений період був надзвичайно сприятливим для розвитку в Російській імперії православного прочанства, на противагу католицькому. Після поразки польського повстання 1863 р. починається закриття костьолів, в тому числі й бердичівського.

Не дивлячись на утиски, в Україні існувало єврейське богомілля з власною сферою обслуговування (Бердичівський гостеприйомний будинок). Проте, хасиди визнавались в Царській Росії сектою, що пропагує ідеї шовінізму, тому розповсюдження хасидизму вважалось шкідливим.

Визнаними місцями прочанства для православних Австро-Угорщини була Сучава, а для греко-католиків – Зарваниця. В 1867 р. папа Пій IX „коронував" чудотворну ікону Божої Матері і легітимував в Зарваниці відпущення гріхів. Відтоді тисячі прочан з усіх куточків світу почали відвідувати це святе місце.

В середині XIX – на початку XX ст. широкого розмаху набуває краєзнавча робота. В 1905 р. відкриттям церковного музею при львівській резиденції митрополита А. Шептицького закладено підвалини для розвитку екскурсійного „релігійного туризму".

Що стосується паломництва у Святу землю, слід зазначити, що перше відоме паломництво для українців Австро-Угорщини було організоване лише в 1906 р. за участю митрополита Галицького архієпископа Львівського Андрея Шептицького.

У **четвертому розділі** „Специфіка паломництва в радянський та пострадянський періоди" розкриваються причини занепаду паломництва в радянські часи та активного відродження в незалежній Україні.

Падіння російського самодержавства, розпад Австро-Угорської імперії, громадянське протистояння в українському суспільстві, багаторазова зміна влади, воєнна розруха, економічна і політична нестабільність стали перешкодою на шляху розвитку паломництва.

Але, попри непросту політичну ситуацію, в період УНР, Гетьманату і Директорії склались досить сприятливі умови для подальшого розвитку в Україні внутрішнього „релігійного туризму". Проводилась робота з охорони

культових пам'яток як об'єктів „релігійного туризму", що продовжувалась і на початковому етапі радянської влади.

З прийняттям постанови ради Народних комісарів УСРР „Про відокремлення церкви від держави" 3 серпня 1920 р. почалася активна ідеологічна робота, спрямована на ослаблення впливу церкви на населення. Наступ проти релігії і церкви супроводжувався масовими богоборчими кампаніями: по ліквідації святих мощів, зачиненню церков та монастирів, конфіскації церковних цінностей тощо. Все це призвело до повного припинення організованого паломництва в радянській Україні.

На західноукраїнських землях паломництво і прочанство продовжувало існувати до 1939 р.

Слід зазначити, що в період Великої Вітчизняної війни між церквою і державою намітилось потепління стосунків, завдяки чому багато віруючих легально, без остраху, відправлялись на прощу до святих місць, щоб попросити заступництва за долю рідних і близьких, що перебували на фронті.

Позитивні повоєнні зміни між державою і церквою не відобразилися на ставленні до релігії кримських татар, переслідування яких продовжувалось, релігійні споруди та інші носії ісламської культури знищувалися.

Одразу після війни на короткий час відродилось прочанство до могили ребе Нахмана в Умані. Але вже в 1947 році розпорядження місцевих органів державної влади фактично унеможливлюють прочанство хасидів.

Включно до кінця 80-их років XX ст. греко-католицька церква діяла нелегально, а прочанство до святинь набуло прихованого характеру.

В повоєнний період з огляду на ідеологічні причини паломництво у Святу Землю не практикувалося, а прочанство, в більшості випадків, мало індивідуальний, неорганізований характер і було справою самих віруючих.

У процесі реалізації постанови ЦК КПРС „Про заходи щодо припинення паломництва до так званих „святих місць"" від 28 листопада 1958 р. був припинений доступ віруючим до 700 нарахованих владними структурами в СРСР святих місць. „Хрущовська відлига", з якою зазвичай пов'язують крах сталінізму, обернулась для церкви не демократичними перетвореннями, а, навпаки, черговою антирелігійною кампанією.

Переслідування за часів Радянської влади римо-католицької церкви, її практична ліквідація зумовили припинення прочанства до католицького монастиря Босих Кармелітів в Бердичеві.

Розпад СРСР, створення незалежної української держави обумовили трансформацію всіх сфер життєдіяльності суспільства, в тому числі й духовної. В Україні, що має неоднорідний конфесійний простір, спостерігається посилення інтересу до питань віри, виражене в постійному зростанні кількості релігійних організацій, відродженні паломництва і поширенні „релігійного туризму".

В Україні існує немало місць, пов'язаних з життям та діяльністю цадиків: Умань, Гадяч, Меджибіж, Брацлав, Бердичів, Вижниця та інші. Сьогодні Умань – один з найбільших центрів єврейського паломництва поза Ізраїлем, який щорічно відвідує близько 10 тисяч паломників зі всіх континентів.

Туристи-екскурсанти для знайомства з культурою ісламу здійснюють релігійні тури до Криму, де можна ознайомитись з культовою історико-культурною спадщиною караїмів, з історією будівництва храмів-кенас в Мангупі та Чуфут-кале, з особливостями їх релігійних традицій.

Організацією хаджу до святих місць у Мецці й Медині в нашій країні займається Духовне управління мусульман України.

З кінця XX ст. в Україні динамічно зростає кількість осередків нетрадиційних та новітніх релігійних рухів. Але, зважаючи на невелике розповсюдження буддизму, індуїзму і синтоїзму, в нашій країні святі місця цих релігій користуються обмеженим попитом на ринку „релігійного" туризму.

Великий потенціал паломництва та „релігійного туризму" обумовлений унікальним церковним ландшафтом України, де з 12069 сакральних споруд 3464 є пам'ятками архітектури. Найбільшою за насиченістю пам'яток історії та культури, їх значимістю є Центральний географічний район, на території якого знаходиться м. Київ. В столиці України Києві два об'єкти, занесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, – це Києво-Печерська лавра і Софія Київська.

Великий інтерес у туристів, особливо іноземних, викликає Чернігівський архітектурно-історичний заповідник, у складі якого ансамблі Єлецького Успенського монастиря (XII-XIX ст.), Троїцько-Іллінського монастиря з Антонієвими печерами та Іллінською церквою (I-XVII ст.), П'ятницька церква (XII-XIII ст.).

Значна кількість об'єктів „релігійного туризму" збереглась в Західній Україні. Серед найбільш шанованих греко-католиками місць прощі – могили патріархів Андрея Шептицького та Йосипа Сліпого у крипті собору Св. Юра.

В Україні відомо понад 50 чудотворних ікон, серед яких – Зарваницька, Почаївська, Братсько-Київська, Корсунська, Гошівська, Луцька. Вони також є об'єктами паломництва та „релігійного туризму" національного значення.

Організаторами міжнародного і внутрішнього „релігійного туризму" в Україні є 25 генеральних агентств, 335 турагентств та українських туроператорів. Якщо релігійні тури організовують фірми, що спеціалізуються на різних видах туризму, то організаторами паломництва, як правило, виступають релігійні організації. Так, при православних Патріархіях України організовані паломницькі служби, що займаються питаннями паломництва в Святу Землю. Паломницькі відділи чи центри діють у Києво-Печерській лаврі, Кирилівському, Іллінському храмах Московського патріархату.

УПЦ Київського патріархату відроджує діяльність православних братств, що займаються організацією паломництва та прочанства.

Католицькими місіями організовуються паломництва як до Святої Землі – Ізраїлю, так і в Італію, Ватикан, Францію, Португалію, Польщу та інші країни Західної Європи.

На основі отриманих у ході дослідження результатів дисертантом сформульовано наступні **висновки**:

1. Всебічне осмислення феномена паломництва на матеріалі вітчизняної практики організації і здійснення подорожей до святих місць ще не стало предметом ґрунтовного наукового аналізу. З цієї проблеми досі відсутні дослідження узагальнюючого характеру, а існуючі висвітлюють лише окремі її аспекти. Тому розгляд паломництва як соціокультурного явища вимагав аналізу значного масиву наукових робіт – монографій, статей з історичної, релігійної, культурологічної проблематики, а також вивчення матеріалів фондів Державного історичного архіву України, пам'яток давньоруської літератури, періодичних видань.

2. Дослідження паломництва як суттєвої складової релігійної практики потребує врахування різних підходів до вивчення питань релігії: міфологічного, історичного, етнографічного, антропологічного, психологічного, соціологічного. Перші три дозволили виявити витоки і простежити процес еволюції віри в надприродне, узагальнити історичний досвід становлення і розвитку паломництва у відповідному соціокультурному контексті. На основі психологічного підходу з'ясовано значення паломництва для віруючої людини в моменти життєвих криз. Використання соціологічного підходу зміщує акцент у розгляді проблеми в площину людської діяльності, спільність якої відіграє об'єднавчу роль і сприяє формуванню людських спільностей.

3. Встановлено, що паломництво як характерний вияв специфічних зносин з надприродним, прийнятний і звичний для віруючого спосіб вираження релігійних поглядів і почуттів є поширеною формою релігійної діяльності, сутність якої полягає в задоволенні духовних потреб і збагаченні релігійного досвіду. Що ж стосується „релігійного" туризму, то цей напрям діяльності бачиться як один із шляхів формування певного світоглядного потенціалу індивіда, його прилучення до зразків культового мистецтва.

4. Формування українського конфесійного простору відбувалося в процесі культурно-історичного розвитку і обумовлене належністю українських земель до трьох цивілізаційних світів - західнохристиянського, православного і мусульманського. Входження окремих територій у різні історичні періоди до складу тих чи інших державних утворень великою мірою визначило конфесійну ідентичність місцевого населення.

З моменту свого виникнення давньоруська церква була однаково відкрита для Сходу і Заходу, що забезпечувало можливість діалогу культур, прилучення до надбань усього християнського світу. Цьому великою мірою сприяли подорожі з релігійною мотивацією.

В кінці XVI ст. історичні умови спричинили створення нової греко-католицької церкви, що об'єднала велику частину руської православної общини з римо-католицькою. Унія з Римом давала можливість зберегти в умовах латинізації та полонізації східний обряд, створила передумови для формування власних об'єктів прочанства греко-католиків.

Соціокультурні реалії XVII ст. великою мірою визначили шлях формування етнічної та релігійної ідентичності українців, однак започаткували процес переходу більшості українських земель під владу Московії. Остаточне розмежування між вітчизняним православ'ям і католицизмом обумовило формування конфесійного простору України з локалізацією першого на більшій частині її території, включаючи схід і південь, а другого – в її західній частині.

Таким чином, особливості історичного розвитку України стали причиною орієнтованості духовно-ціннісних координат українського етносу не до однієї, а відразу до кількох релігійних систем, кожна з яких має свої специфічні традиції.

5. З найдавніших часів до середини XIX ст. релігійні подорожі русичів, а пізніше й українців, відігравали вагому роль у культовій практиці, хоча й мали індивідуальний, неорганізований характер. Паломництво до Святої Землі в означений період не стало масовим явищем, як це було в Європі в епоху хрестових походів. Більш поширеним явищем були прощі до місцевих святинь. Формування конфесійного простору обумовило виокремлення відповідних центрів та об'єктів прочанства - Києво-Печерської лаври, Почаївського монастиря, Зарваниці, монастиря Кармелітів Босих у Бердичеві.

6. Від середини XIX ст. до початку Першої світової війни паломництво набуло організованих форм і користувалося державною підтримкою. Особливий внесок у розвиток паломництва зроблено Православним Палестинським Товариством.

Період від закінчення Першої світової війни до часів перебудови в Радянському Союзі був періодом занепаду паломництва. Лише в короткий відрізок часу (1917-1921) культовими пам'ятками як об'єктами „релігійного туризму" опікувалось керівництво Центральної Ради, Гетьманату і Директорії. За радянської ж влади релігія потрапляє під прес атеїстичної кампанії, що обернулося знищенням навіть всесвітньо відомих пам'яток культової архітектури. Релігійне життя і прочанство в цих умовах набуло прихованого, латентного характеру, а церква була на межі ліквідації.

7. Національне і культурне відродження в сучасній Україні супроводжується посиленням уваги до краєзнавчої і народознавчої проблематики, що сприяє усвідомленню національних особливостей та регіональних відмінностей в етнічній і релігійній культурі українців та інших народів, які населяють дану територію. В цьому контексті набувають актуальності проблеми підвищення культури міжнаціональних та

міжрелігійних стосунків і міжнародного спілкування. Активізується процес міжконфесійного обміну духовними цінностями, зростають роль та авторитет церкви в суспільстві.

Можна констатувати, що могутній духовний імпульс, закладений у паломництві як явищі соціокультурного життя, здатен заповнити духовний вакуум, успадкований суспільством від епохи тотальної безрелігійності, чим і обумовлене помітне зростання попиту на паломництво в сучасній Україні.

Основні результати дисертаційного дослідження викладено в одноосібних публікаціях автора:

1. Музей народної архітектури і побуту України як осередок „релігійного туризму" // Культура і мистецтво у сучасному світі: Наукові записки КНУКіМ. – К., 2004. - Вип.5. – С.139-145.

2. Церква і держава під час Другої світової війни: спроба налагодження взаємин // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Київ–Хмельницький– Кам'янець-Подільський, 2004. – Вип. 28. – С.129-135.

3. „Релігійний туризм": сутність та специфіка // Питання культурології: Зб. наук. ст. – К., 2004. – Вип. 20. – С.145-151.

4. „Релігійний туризм" як культурно-історичний феномен: проблеми теоретико-методологічного аналізу // Культура і мистецтво у сучасному світі: Наукові записки КНУКіМ. – К., 2005. - Вип.6. – С.168-173.

5. Паломництво як засіб формування толерантних стосунків в суспільстві // Религия и гражданское общество: через межкультурные коммуникации – к диалогу цивилизаций: Сб. научн. труд. У международного семинара 26-28 октября 2005 г., г. Ялта. – Сімферополь: Таврия, 2006. – С.193-196.

АНОТАЦІЯ

Сапєлкіна З.П. Паломництво як соціокультурне явище: становлення і розвиток в Україні (середина XIX - початок XXI ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 17.00.01. – теорія та історія культури. – Київський національний університет культури і мистецтв. – Київ, 2006.

В роботі розглядається паломництво як явище, що характеризує певний аспект функціонування соціуму і передбачає відповідний культурний контекст.

У дисертації досліджено історичні джерела і наукові праці, присвячені окресленому в ній колу питань, з аналізом різних підходів до осмислення даної проблематики. В ній з'ясовується соціокультурний зміст паломництва на певних етапах суспільного розвитку та його роль у задоволенні духовних потреб певної частини населення. Простежено нерозривний зв'язок кількох релігійних систем, ідейно-ціннісні засади яких вплинули на формування національного менталітету, в тому числі через традиції паломництва

Характеризуються основні паломницькі центри різних напрямів християнства та інших релігій, представлених у конфесійному просторі сучасної України. Розглянуто вплив політичних та ідеологічних чинників на масовість означеного явища. Розкриваються перспективи паломництва як вагомого фактора духовного відродження нації.

Ключові слова: паломництво, прочанство, релігія, „релігійний туризм", історико-культурна спадщина, конфесійний простір.

АННОТАЦИЯ

Сапелкина З.П. Паломничество как социокультурное явление: становление и развитие в Украине (середина XIX - начало XXI ст.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 17.00.01. – теория и история культуры. – Киевский национальный университет культуры и искусств. – Киев, 2006.

В диссертации рассматривается паломничество как явление, характеризующее определенный аспект функционирования социума и предполагающее соответствующий культурный контекст.

В диссертации исследованы исторические источники и научные работы, включающие фонды Центрального государственного исторического архива Украины, памятники древнерусской литературы, классические труды по истории Украины, что позволило составить целостное представление об истоках и развитии паломничества в Украине.

В работе раскрывается социокультурная сущность паломничества путем анализа его социальных функций – мировоззренческой, компенсаторной, коммуникативной, интегрирующей, культурно-транслирующей. Акцентируется определяющая роль духовного аспекта паломничества для понимания сути явления, поскольку атрактивно-рекреационное содержание религиозного объекта несет не сущностную, а информационную нагрузку культурно-познавательного характера. Такой содержательный подход к рассмотрению данного явления способствует смысловому размежеванию терминов „паломничество" и „религиозный туризм". Паломничество является одним из видов религиозной практики, обусловленной культовыми предписаниями той или иной религии, необходимостью их признания определенным сообществом людей и дальнейшего распространения путем привлечения новых сторонников данной веры к религиозной традиции путем формирования у них внутренней потребности и готовности к восприятию окружающего мира через посредство готовых обрядов. Практика паломничества, наряду с молитвой и постом, рассматривается как вид подвижничества, которое предполагает посещения главных святынь той или иной религии в священное время.

В диссертации рассматривается историческая эволюция паломничества, выясняется его социокультурное содержание на определенных этапах

общественного развития. Прослеживается неразрывная связь нескольких религиозных систем, внесших свой вклад в формирование ценностных ориентиров свойственного украинскому этносу мировосприятия. Это обусловлено тем, что под воздействием исторических обстоятельств на украинских землях распространилось христианство в русле как восточной, так и западной его ветвей с их специфическими особенностями. Исходные ценностные установки обоих направлений имели существенное влияние на формирование национального менталитета и его духовной составляющей, в том числе через традиции паломничества.

В работе характеризуются основные центры паломничества различных направлений христианства и других религий, расположенные на территории современной Украины - в частности, православные (Киев, Чернигов, Почаев), римо-католический (Бердичев), униатский (Зарваница), центр брацлавских хасидов в Умани.

Автором анализируется влияние политических и идеологических факторов на массовость исследуемого явления. Отмечается, в частности, что наибольшего спроса при его надлежащей организации паломничество достигло в Российской империи в период с середины XIX века до начала Первой мировой войны благодаря активной государственной поддержке. Созданное в 1882 г. „Православное Палестинское Общество" не ограничилось организацией перевозки и размещения паломников в Святой земле: его деятельность была ориентирована в первую очередь на удовлетворение их духовных потребностей. Массовые путешествия богомольцев стали возможны благодаря идеологической роли православия в Российской империи, его соответствию геополитическим интересам российской правящей верхушки, включающим распространение влияния империи на Ближний Восток. Советский период представляет довольно продолжительный пробел в истории паломничества. Культурные потери, в частности украинского народа, утрата им духовных ориентиров связаны именно с влиянием идеологических факторов.

В работе прослеживается также этап возрождения паломничества, который приходится на послеперестроечный период, рассматриваются пути его дальнейшего развития в контексте духовного возрождения нации, а также определяется роль исследуемого явления как фактора удовлетворения духовных потребностей верующих.

Ключевые слова: паломничество, „религиозный туризм", религия, историко-культурное наследие, конфессиональное пространство.

ANNOTATION

Sapyelkina Zlata P. Pilgrimage as social and cultural phenomenon: coming into being and development around Ukraine (mid. 19th – beg. 21st cent.) - The manuscript.

Thesis on competing a scientific degree of the candidate of historical sciences by speciality 17.00.01 – Theory and History of Culture. - Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, 2006.

In the thesis pilgrimage has been regarded as a phenomenon, which is peculiar to the society and inseparably linked with culture.

The source base and scientific works have been analysed in the thesis, while taking into consideration different approaches to the consideration of the problems. The place of pilgrimage has been cleared up at different stages of historical development, as well as it's role in satisfying moral needs of believers. The inseparable link of several religious systems has been traced out, which moral and value factors have been influencing the formation of the Ukrainian ethnos, including: via the unique traditions of pilgrimage. The main pilgrimage centers for different branches of Christianity and other religions, placed at the territory of modern Ukraine, have been described. The influential processes of political and ideological factors onto the mass character of the above mentioned phenomenon have been examined.

Key words: religion, large pilgrimage, small pilgrimage, "religious tourism", sacral historical and cultural heritage.

Підписано до друку 27.10.2006.
Формат 60x84/16 Друк офсетний
Умовн. друк. арк. 1.0. Тираж 100 прим.
Замовлення №203

Видавництво КНУКіМ